

**DƏLİ DOMRUL MOTİVLƏRİ XALQ YARADICILIĞINDA
(ŞƏKİDƏN QEYDƏ ALDIĞIMIZ FOLKLOR MATERİALLARI ƏSASINDA)****LƏMAN SÜLEYMANOVA**

Hal-hazırda Dəli Domrul obrazına birbaşa adı çəkilən mətnlərdə təsadüf etmək çətin olsa da, bu boyun motivlərinə müasir dövrimizdə qeydə alınmış folklor materiallarında rast gəlmək mümkündür. Daha tez-tez üzləşdiyimiz motivlər isə «can yerinə can vermə», «Əzrayılın quş donuna girməsi», «Tanrı tərəfindən bağışlanan ömür» motivləridir.

Can yerinə can vermə motivi. Bildiyimiz kimi, sözügedən boyda Dəli Domrulla İslamın 4 əsas mələyindən biri olan Əzrayılın mübarizəsi təsvir olunur. Əzrayıl obrazına indiyədək nəşr olunmuş folklor toplularında epizodik şəkildə təsadüf edirik. Şəki ərazisindən topladığımız mətnlərdə isə bu mifoloji obrazla tez-tez rastlaşırıq. Əzrayıl obrazı müxtəlif folklor janrlarında özünə yer almışdır. Bunlardan ən geniş yayılanları mifoloji rəvayətlər, nağıllar, lətifələr, deyimlər, qarğışlar, inamlardır. Biz həmin ərazidən ümumilikdə 36 mətn qeydə almışıq (11). Onun iyirmi səkkizi mifoloji rəvayətdir. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, bu mətnlərin bir qismi tam formada deyil. Hiss olunur ki, bunlar yaxın vaxtlara qədər kamil sənət nümunələri olmuş, ancaq folklor vaxtında və lazımi səviyyədə toplanmadığı üçün tədricən unudulmuşdur. “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyunu bəyan edər” boyunun əsas motivlərindən biri olan can yerinə can vermə motivi ilə daha çox lətifələrdə rastlaşırıq. Şəki bölgəsindən Əzrayılla bağlı dörd lətifə qeydə almışıq. Həmin lətifələrdən birinin digər 2 variantı da “Şəki folkloru” antologiyalarında Hacı dayının və şəkilinin adı ilə bağlı getmişdir. Həmin lətifələrdən biri olduqca maraqlı süjetə malikdir. Hacı dayı (digər variantda şəkili) onun canını almağa gəlmiş Əzrayılı mat qoyur (1, 245; 3, 200). Bu lətifənin bizim qeydə aldığımız variantında isə Hacı dayını (yaxud şəkilini) Molla Nəsrəddin əvəz edir. Hacı dayı və şəkili müasir folklorun lətifə qəhrəmanları olduğu üçün deyə bilərik ki, həmin lətifə əvvəllər Molla Nəsrəddinə məxsus olsa da, sonralar Hacı dayıya, eləcə də şəkiliyə transformasiya olunmuşdur. Professor Y.Qarayev haqlı olaraq qeyd edir ki, burada müxtəlif folklor örnəklərimizdə rast gəlinən “ölümdən qaçma” motivinin yumorlu şəkildə ifadə olunduğunu görürük (1, 41). Həmin lətifənin digər variantı isə Qarabağdan qeydə alınmışdır. Maraqlıdır ki, bu variantda şəkilinin ticarət təfəkkürü öz əksini tapmışdır. Əzrayılın canını almaq istədiyini bilən şəkili ondan soruşur: «Neçəyə alacaqsan?» (2, 313).

Əzrayılla bağlı topladığımız bir mətnin isə ərazidə həm rəvayət, həm də lətifə kimi söyləndiyinin şahidi olduq. Qeyd edək ki, eyni süjetin müxtəlif folklor janrlarında özünü göstərməsi halı ilə bir neçə dəfə üzləşmişik. Həmin süjetə görə, bir oğlan Əzrayılla dostlaşır və ondan nə vaxt öləcəyini soruşur. Əzrayıl ona sudan uzaq olmağı məsləhət görür, çünki onun əcəli suda tamam olacaq. Oğlan evlənəndən sonra arvadı ilə dəniz səyahətinə çıxır. Dənizdə qəflətən onun gözüne Əzrayıl görünür. Oğlan tək ona görə bu qədər adamın öldürülməsinin haqsızlıq olduğunu söyləyir. Əzrayıl deyir ki, dənizdəki adamların hamısının əcəli suda bitəsidir. Odur ki, mən neçə illərdi əziyyət çəkib sizi bura güclə yığmışam.

Həm folklor toplularında, həm də dialektoloji materiallarda ölümdənqaçma motivli lətifələrlə tez-tez rastlaşmaq mümkündür (15,367)

Ancaq ölümdənqaçma motivli digər janrlar da bölgədə geniş yayılmışdır. Topladığımız mətnlərin birində Əzrayıl canını almağa gələcəyi adama yuxuda xəbərdarlıq edir ki, sabah heç yerə getməyib onu gözləsin. Kişi xəbərdarlığa məhəl qoymayıb evdən qaçır. Əzrayıl onu uzaq bir meşədə yaxalayır və canını alır. Gördüyümüz kimi, bu, türk xalqları arasında geniş yayılan «ölümdən qaçma» motividir. Bu tipli mətnlərin hamısında olduğu kimi, bu mətndən də çıxan nəticəyə görə, ölümdən qaçmaq qeyri-mümkündür.

Bu obrazla bağlı qeydə aldığımız daha bir mətn isə “Əzreyilin xəbərdarlığı” adlanır. Mətnə görə, Əzrayıl əvvəlcə canını almağa gəlmiş kişiyə namaz üstə olduğu üçün möhlət verir. Sonra isə zorla Əzrayılı onunla çörək kəsməyə məcbur edən kişi yenə də möhlət qazanır. Bu dəfə Əzrayıl ona söz verir ki, gəlməzdən qabaq xəbər göndərəcək. Kişi ar.

sonra Əzrayılı evində görəndə təəccüblənir. Əzrayıl deyir ki, arxa tərəfdəki, qabaq tərəfdəki qonşunu öldürdüm, sağdakı, soldakı qonşunun canını aldım. Bunlar hamısı sənə xəbərdarlıq deyildimi? Bu rəvayətin digər bir variantını da Bakıdan qeydə almışdıq.

Şəkidən qeydə alınmış bir mətni daha arxaik süjet saymaq olar. Həmin mətn «Aşıq Rustamın ölümü görməsi» adlanır. Adından da göründüyü kimi, bu mətnə Əzrayılı Ölüm əvəz edir. Əzrayıl obrazı islamdan gəldiyi üçün deyər ki, Ölüm obrazı daha əvvəlki dövrlərin məhsuludur. Ölüm burada «ağpaltar» kimi təsvir olunur. Ancaq bu mətn də islamın təsirindən kənarda qala bilməmişdir. Aşıq Rustama görünən ağpaltar «Kəlmeyi-şəhadətini də, canını alacam» deyir (8, 111).

Şəkidən qeydə alınmış bir qarğışda da ölümün adı keçir: «Canın₁a ölüm olsun» və ya «Ölüm olsun canın₁a» (11).

Bu obrazla bağlı qeydə aldığımız iki mətn isə nağıldır. Nağıllardan biri beynəlxalq göstəricidə 1199-cu nömrə altında gedən süjetdir. Həmin mətnə görə, vaxtı çatan adam Əzrayılın gözündən yayınıb başı ilə ayağının yerini dəyişə bilsə, Əzrayıl onun canını ala bilmir. Daha bir oxşar süjet «Zəngəzur folkloru» kitabında getmişdir. Həmin süjet «Əzrayılın kirvəliyi» adlanır. Bu mətnə görə, Əzrayıl xəstənin baş tərəfində dayanarsa, ona əlac yoxdur. Yox, əgər ayaq tərəfində durarsa, xəstə sağalacaq (4, 219).

İnəmə görə, xəstə kəlmeyi-şəhadətini deməsə, onun ölməyi çətin olur. «Zəngəzur folkloru» kitabında gedən «Əzrayılın kələyi» adlı mətnə də Əzrayıl qardaşlığının canını ona görə ala bilmir ki, o, kəlmeyi-şəhadətini bütöv demir (4, 220). Bununla bağlı daha bir süjetə görə, Əzrayıl uşağa çevrilərək vaxtı bitmiş adama görünür və hiylə ilə ona şəhadətini bütöv dedirdir (4, 212). Bir qədər fərqli süjet isə "Azərbaycan mifoloji mətnləri" kitabında verilmişdir. Həmin mətnə görə, Əzrayıl Ucubluğun canını almaqda ona görə çətinlik çəkir ki, onu yerə yıxa bilmir (6, 88).

Ərazidə yayılmış digər bir inəmə görə isə can verən adamın nə baş, nə də ayaq tərəfində oturmaq olmaz. Bu zaman Əzrayıl onun canını ala bilmir. Xəstənin çox əzab çəkməməsi üçün böyründə dayanmaq lazımdır.

Digər mətnə görə, Allah Əzrayılı əkiz uşaq qadının canını almağa göndərir. Əzrayıl əvvəlcə onun canını almaq istəməsə də, sonra əmrə itaət etməli olur. Bu hadisədən iyirmi il sonra Əzrayıl yolla gedərkən ağ atlı iki oğlanla rastlaşır. Onlar atlarını sürüb gedəndə Əzrayılın üstü palçığa batır. Qayıdanda Allah ondan nə gördüyünü soruşur. Əzrayıl başına gələn hadisəni danışanda Allah onların həmin əkiz uşaqlar olduğunu söyləyir.

Əzrayılın quş donuna girməsi. Ərazidən qeydə aldığımız mətnlərin dördündə Əzrayıl quş formasındadır. O, mətnlərin birində bülbül, birində sərçə, birində ağ toyuqdur. Dördüncü mətnə isə quşun növü göstərilir. Onu da qeyd edək ki, Əzrayılın quş donunda təsviri çox arxaik süjetdir. Əski türk dastanlarında da həmin süjetlə üzləşirik. Bulqar abidəsi «Şan qızı dastanı»nda ölümlərin ruhunu daşımaq qartala həvalə olunmuşdu (9, 125). Bu süjetlə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında da rastlaşırıq. Dəli Domrul Əzrayıla hücum edən zaman Əzrayıl göyərçinə dönür və pəncərədən uçub gedir (10, 80). Burada Əzrayıl "Al qanatlı" epiteti ilə xatırlanır (10, 79) və o, yalnız Dəli Domrulun gözünə görünür. Daha bir mətn də «Dedem Korkudun kitabı»nda verilmişdir. Janr etibarını ilə lətifə olan bu mətnə tükləri yolunmuş toyuğu Əzrayıl sayan ana ona oğlunun yerini nişan verir (14, DLXXIV).

Qeydə aldığımız mətnlərdə də Əzrayıl canüstə olan adamın gözünə görünür. Xəstənin ətrafına toplaşanlar isə onu görmək imkanından məhrumdurlar. Qeydə aldığımız mətnlərin bir neçəsində Əzrayıl gəlib qapını döyür, canüstə olan xəstə yanındakılara qapını açmağı tapşırır, ancaq ətrafdakılar qapının səsini eşidə bilmirlər. Qapı açılanda pərdələr tərpnir və bir az sonra isə xəstə canını tapşırır.

Bu tipli mətnlərin bir qismində göstərilir ki, vəziyyətlə barışmaq istəməyən xəstənin sahibləri qapını bağlayırlar, ancaq Əzrayıl içəri keçmək üçün özünə yer tapa bilir (sobanın borusundan, bacadan və s. içəri keçir).

Bölgədən qeydə aldığımız mətnlərdə Əzrayıla ancaq quş kimi deyil, cürbəcür formalarda rast gəlirik. Mətnlərin ikisində Əzrayıl ilan formasındadır. Bu süjeti də qədim süjetlərdən biri saymaq olar. Sözügedən süjet türk xalqları arasında geniş yayılmışdır (13, 33-35).

Əzrayıl mətnlərin birində ölümdən qaçmaq istəyən gəlini camış cildinə girərək divara sıxıb öldürür. Həmçinin ərazidə geniş yayılmış inama görə "Yuxuda camış görmək Əzrayıldı". Qeyd edək ki, Salyan rayonunda yayılmış inama görə də, "Yuxuda camış vuran adam tezliklə öləcək"(11). Eyni inamla "Azərbaycan mifoloji mətnləri", «Şəki-Zaqatala folkloru» kitablarında da rastlaşırıq (6, 160; 5, 21).

Digər bir mətndə isə camış inəklə əvəz olunur. «Dedem Korkudun kitabı»nda verilmiş bir lətifədə də Əzrayılın inək formasında təsvirinə rast gəldik (14, DLXVIII).

Mətnlərin bir qismində Əzrayıl insan formasındadır. Bir mətndə deyilir ki, Əzrayıl adicə adamdı, ağzında iki dənə dişi var. Dişlərini qıcaıyıb adamın üstünə gələndə qorxudan canı çıxır. Bu mətnə görə, Əzrayılın qılıncı da olur. O, bəzən canını almağa gəldiyi adamı qılıncı ilə çalır.

Bir neçə mətndə göstərilir ki, Əzrayıl adamı mişar ilə kəsib öldürür. Bu zaman evin divarları, ətrafdakı adamların üst-başı qan olur. Odur ki, ölü çıxan evin divarları yarıdan aşağı şirələnməli, yuyulmalı, ölünün yanında oturmuş adamlar da çimməlidirlər. Yalnız bundan sonra həmin evdə yemək yeyilə bilər.

Bu tip mətnlərə görə, Əzrayıl pis adamı mişar ilə kəsib öldürür, yaxşı adamlara isə gül iylədir canını alır. "Bu yurd bayquşa qalmaz" kitabında "Ölüm də bir yuxuymuş" başlığı altında gedən mətnlərin birində də oxşar süjetlə rastlaşdıq. Bu mətndə oğlan cildində olan Əzrayıl pis əməllərin sahibi olan adamı kərənti ilə kəsib öldürür, yaxşı adama isə gül iylədir canını alır (7, 10). Əzrayılın oğlan kimi göründüyü digər bir mətni də Şəkiddən qeydə almışıq. Onu da qeyd edək ki, yuxarıdakı mətn qeydə aldığımız mətnə nisbətən bitkindir. Eyni proses bu gün başqa xalqların folklorunda da özünü göstərir. Bu barədə rus folklorşünası N.İ. Plotnikova yazır: «Süjetin deformasiyası indi ənənəvi folklorlarda gedən proseslərdən biridir» (17, 167).

Ərazidən qeydə aldığımız bir mətnə görə, Əzrayıl uşaq kimi, digər mətnlərdə isə qadın kimi görünür. Əzrayılın uşaq kimi görünməsi ilə "Azərbaycan mifoloji mətnləri" kitabında da qarşılaşdıq. Həmin mətnə görə, Əzrayıl vədəsi çatmış adama uşaq kimi görünür və aldadaraq onun canını alır (6, 112).

Maraqlıdır ki, qadın formasında görünən Əzrayılın adı Humaydır. V. Verbitski Sibir türklərindən Umayın «Ölüm mələyi» (Anqel smerti) anlamını qeydə almışdır (18, 79). Eləcə də B.N. Basilov Əzrayıl sözünü «Ölüm mələyi» kimi izah edir (16, 28). V. Radlov türk xalqlarından biri olan şorlarda Umaya uşaqları qoruyan ilahə və «ölünün ruhunu yola salan» anlamına tuş olmuşdur (12, 109).

Qeydə aldığımız digər nağıl isə beynəlxalq göstəricidə 950-ci nömrə altında gedən nağıl süjetidir. Həmin nağıl "Dayıynən bacoğlu" adlanır. Burada Əzrayıl keçdi cildində, üstü zıncırovlu təsvir olunur.

İslam dinində Əzrayılın yuxarıda saydığımız atributları yoxdur. Həmin atributlar türk mifologiyasına məxsus hansısa obrazın atributları olmuşdur. İslam dininin təsiri altında həmin mifoloji obraz sıradan çıxsa da, ona məxsus atributlar Əzrayıl obrazına keçmişdir. Çox güman ki, İslam mifologiyasında Əzrayılın yerinə yetirdiyi funksiyaları türk mifologiyasında həmin obraz yerinə yetirmişdir. Məhz funksiya eyniliyi nəticəsində həmin atributlar Əzrayıl obrazına keçmişdir.

Mətnlərin bir neçəsində göstərilir ki, bəzən Əzrayıl müəyyən səbəblərdən vaxtı çatmış adamın canını almaq istəmir (çox cavandır, evin tək uşağıdır və s.). Bu zaman Allah-taala özü ona elə şərait yaradır ki, ölü sahibləri günahı Əzrayılda görmürlər. Bununla bağlı olaraq Şəkiddə belə bir deyim işlənir: "Əzrayıl özünə qarğatmıyıldı".

Söyləyicilərdən birinin verdiyi məlumatlara görə, Əzrayıl özü də peyğəmbərdir, ona görə də ona qarğmaq olmaz.

Şəkiddə işgüzar, çox cəld hərəkət edən adamlar haqqında "Filankəs elə bil Əzrevıldı" deyirlər. Bu deyim digər ekvivalenti isə belədir: «Filankəs elə bil Ə

Ərazidən qeydə aldığımız iki mətnə görə isə Əzrayıl harada qəmginlik, peşmanlıq görəsə, yönünü o tərəfə tutur. Mətnlərin birində göstərilir ki, Əzrayıl bir evə gəlir. Evdə də iki gəlin varmış. Əzrayıl gələndə onlardan biri mahnı oxuyur, o birisi isə əlləri qoynunda, peşman dayanıbmiş. Əzrayıl mahnı oxuyan gəlinin canını almağa gəlsə də, əli qoynunda dayananın canını alıb gedir.

İkinci bir mətnə də Əzrayıl deyib-gülmək, şənlik olan evə yaxın düşmüş, əvəzində gedib ağlaşma olan evdən can aparır.

Tanrı tərəfindən bağışlanan 40 illik həyat. İnsanın hansasa yaxşı əməlinin müqabilində Allahın onu bağışlaması, onun ömrünü uzatması kimi motivlərə də folklor mətnlərində tez-tez rastlaşırıq. Ərazidən bu mövzu ilə bağlı bir neçə mətn qeydə ala bildik. Həmin mətnlərdən birinə görə, oğlanın toy gecəsinə qədər ömrü varmış. Toy günü Allah tərəfindən göndərilən ilan onu çalıb öldürəcəkmış. Amma gəlinin ac bir adama verdiyi xonçanın müqabilində Allah oğlanın ömrünü uzadır (11).

Ərazidən topladığımız başqa bir mətn isə bir qədər fərqlidir. Belə ki, həmin mətnə də kişinin ömrünü Allah yox, Əzrayıl uzadır. Bu mətnə görə, böyük ailəsi olan bir kişi evdə bişirilən yeməkdən doymur. O, özü üçün yemək götürüb dağa çıxır ki, tək yesin. O, dağda süfrə açarkən qəflətən bir kişi peyda olur və Allah tərəfindən göndərildiyini deyir. Kişi Allahın ədalətsiz olduğunu söyləyərək ona yemək vermir. Süfrəni ikinci dəfə açanda yenə də bir kişi peyda olaraq Əzrayıl olduğunu söyləyir. O, Əzrayılı ədalətli saydığı üçün süfrəyə dəvət edir. Əzrayıl isə bunun müqabilində kişinin ömrünü iyirmi il uzadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. 16 cildə. IV c. Şəki folkloru (tərtib edənlər: Əbdülhəlimov H., Qafarlı R., Əliyev O., Aslan V.). Bakı, Səda, 2000
2. Azərbaycan folkloru antologiyası. 16 cildə. V c. Qarabağ folkloru (toplayanlar: Abbaslı İ., Fərzəliyev T., Quliyev N.). Bakı, Səda, 2001
3. Azərbaycan folkloru antologiyası. 16 cildə. VI c. Şəki folkloru (toplayıb tərtib edən: Əbdülhəlimov H.). Bakı, Səda, 2002
4. Azərbaycan folkloru antologiyası. 16 cildə. XII c. Zəngəzur folkloru (toplayanlar: Nəbioğlu V., Kazımoğlu M., Əsgər Ə.). Bakı, Səda, 2005
5. Azərbaycan folkloru antologiyası. 16 cildə XIII c. Şəki-Zaqatala folkloru (tərtibçilər: İsmayılov H., Əliyev O., Abdullayeva M.). Bakı, Səda, 2005
6. Azərbaycan mifoloji mətnləri (tərtib edəni, ön sözün və şərhlərin müəllifi Acalov A.). Bakı, Elm, 1988
7. Bu yurd bayquşa qalmaz (toplayıb tərtib edənlər Nəbioğlu V., Qaradaşlı M., Əsgər Ə.). Bakı, Yazıçı, 1995
8. Dədə Qorqudla bağlı rəvayətlər silsiləsindən. Toplayanı: Ə. Şamil. «Dədə Qorqud» jurnalı. 2003, № 4
9. Hacıyev T. Mikayıl Baştunun «Şan qızı dastanı» və poetikası. Bakı, Təhsil, 2005
10. Kitabı-Dədə Qorqud (Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə Zeynalov F. və Əlizadə S.). Bakı, Yazıçı, 1988
11. Mənbəyi göstərilməyən nümunələr müəllifin şəxsi arxivindədir.
12. Seyidov M. Qam-Şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış. Bakı, Gənclik, 1994
13. Təhmasib M. H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsərlər). Bakı, Elm, 1972
14. Dedem Korkudun kitabı (hazırlayan Gökyay O.Ş.). İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi, 2000
15. Şirəliyev M. Azərbaycan dialetologiyasının əsasları. Bakı, «Maarif», 1968
16. Басилов Б.Н. Культ святых в исламе. Москва: Мысль, 1970
17. Бикбулатов Н.Б., Фатыхова Ф.Ф. Семейный быт Башкир XIX–XX вв.. Москва, Наука, 1991
18. Вербицкий В.И. Алтайские инородцы. Москва: Дом Левенс

**Мотивы, связанные с образом Дели Домрула в народном творчестве
(на основе фольклорных материалов, собранных в Шеки)**

Статья посвящена исследованию мотивов, с образом Дели Домрула – одного из легендарных героев эпоса «Деде Коркут», которые к сожалению не так часто присутствуют в различных жанрах азербайджанского фольклора. Автор статьи на основе анализа таких мотивов как «отдать жизнь за жизнь», «преодоление Азраиля в облик (одеяние) птица» (превращение Азраиля в птицу), «жизнь, даренная Танры (Богом), которые встречаются в недавно собранных фольклорных материалах в Шеки строит свои суждения по структуре образа Дели Домрул.

**Deli Domrul motivations in folklore
(on the fundamental materials gathered in Sheki)**

Nowdays it is difficult to meet (to come across) the character. Deli Domrul in those texts, but we can come across the motivations in this part of the folklore materials of the modern time. The motivations we meet more often are: “to give life for life”, “Azrail in fird’s clothes” and “The life presented by God”.